

MORFOLOGIK SATHNING DIAXRON VA SINXRON ASPEKTI (“DEVON-UL LUG‘ATIT” TURK ASARI MISOLIDA)

Baxtiyorova Sayyora Yo‘lchi qizi

Qarshi davlat universiteti

Lingvistika: o‘zbek tili yo‘nalishi 2-kurs magistranti

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada morfologik sathning diaxron va sinxron aspekti hodisalarini Mahmud Qoshg‘ariyning “Devon-ul lug‘atit turk” asari misolida tadqiq qilishdan iborat. Davr va zamon o‘tgani sayin shakl va ma’no o‘zgarishlari, sifat va maydon o‘zgarishlari yuz berishi haqida to‘xtalinadi.*

***Kalit so‘zlar:** sinxron tilshunoslik, morfologik sath, so‘z turkumlari, nazariya, “Devon-ul lug‘atit turk”*

Tilshunoslik uchun davr tushunchasi asosiy omillardan hisoblanadi. Davr nuqtayi nazaridan sinxron va diaxronik tilshunoslikning asosiy farqi tilshunoslikning ushbu ikki tarmog‘ini tahlil qilishda qo‘llaniladigan yondashuvdadir. Sinxron tilshunoslik, shuningdek, tavsiflovchi tilshunoslik deb ham ataladi, tilni har qanday vaqtda o‘rganadi, diaxronik tilshunoslik esa tarixning turli nuqtalarida tilni o‘rganadi.

Sinxron tilshunoslik va diaxronik aspektda o‘rganish tilshunoslikning ikkita asosiy tarmog‘ini yuzaga chiqaradi. Umuman olganda, sinxroniya va diaxroniya tilning lingvistik holati va evolyutsiya bosqichini anglatadi.

Sinxron aspekt tilni ma’lum bir vaqtda, odatda hozirgi vaqtda o‘rganadi. Biroq, vaqtning bu nuqtasi o‘tmishdagi haqiqiy nuqta bo‘lishi mumkin. Bu soha nutq jamiyatidagi odamlar guruhlarini tomonidan tildan qanday foydalanishini tahlil qiladi va tavsiflaydi. Shunday qilib, u grammatikani tahlil qilish, til xususiyatlarini tasniflash va tartibga solishni o‘z ichiga oladi.

U diaxronik tilshunoslikdan farqli ravishda tilning tarixiy taraqqiyoti yoki til evolyutsiyasiga e’tibor qaratmaydi. Sinxronik tilshunoslik tushunchasini XX asr boshlarida Ferdinand de Sossyur kiritgan.

Diaxronik tilshunoslikning asosiy muammolari:

- Muayyan tillardagi o‘zgarishlarni tavsiflash va hisoblash;
- Tillar tarixini qayta qurish va ularning munosabatlarini aniqlash, ularni til oilalariga guruhlash;
- Til qanday va nima uchun o‘zgarishi haqida umumiy nazariyalarni ishlab chiqish;

- Nutq jamoalari tarixini tavsiflash;
- So‘zlarning kelib chiqish tarixini o‘rganish.

Sinxroniya diaxroniya zanjiridagi bir halqa sanaladi. Shuning uchun ko‘p hollarda diaxroniyasiz tilning sinxron holatini tushuntirish qiyin bo‘ladi. Bunday jarayon tilning barcha sathlari uchun birdek taalluqli .Mahmud Qoshg‘ariyning “Devon-ul lug‘otit turk “asari orqali morfologik sathning diaxron va sinxron imkoniyatlari tilshunoslik nazariyasi va tilning lug‘at boyligi uchun muhim.Grammatik vositalar,so‘z turkumlararo shakl va semantika orqali moslik va nomutanosibliklarni shu asar misodida tahlil qilamiz. M. Koshg‘ariy turkiy tillar qurilishini tasvirlashda qiyosiy usuldan keng foydalanib, tilshunoslikda qiyosiy - tarixiy metodning asoschilaridan biri sanaladi. M. Koshg‘ariyning turkiy tillar leksikasi, fonetikasi va morfologiyasini bir - biriga qiyoslab, ular orasidagi o‘xshash va farqli tomonlarini ko‘rsatdi. Bu faktlarni izohlashga tarixiy aspektda yondashdi.

1.Fonetikada simmetrik moslik : a tovushining o tovushiga davr jihatidan moslashgan namunalari:

- Yiraq (DLT) - yiroq ;
- Chumali (DLT) - chumoli;
- Qalqan (DLT) - qalqon;
- Tupraq (DLT) - tuproq;
- Saman (DLT)- somon;
- Tavar (DLT) - tovar;
- Talqan (DLT) -talqon;
- Yaqa (DLT) - yoqa;
- Talaq (DLT) - taloq;
- Lachin (DLT) -lochin;
- Av (DLT) -ov;
- Alma (DLT) - olma;
- Amach- (DLT) - omoch;
- Ana (DLT) - ona;
- Arslan (DLT) -arslon;
- Ag‘iz (DLT) - og‘iz;
- Ag‘il (DLT) - og‘il , qo‘y og‘ilxonasi;
- Bash (DLT) - bosh;
- Sach (DLT) - soch;
- Saqal (DLT) - soqol;
- Tavar (DLT) - tovar, jonli va jonsiz mato.

2. Davrlararo bir xil iste'molda bo'lgan lisoniy qatlam; morfologiyada simmetrik moslik:

Ari- (DLT)- ari ,asalari;

El (DLT)- el,mamlakat,yurt;

Un (DLT)- un ,mahsulot;

Ulug' (DLT)- ulug',har narsaning ulug'i;

Urug' (DLT)- urug',har bir narsaning urug'i;

Ini (DLT)- ini,uka,birodar;

O'rdak (DLT)- o'rdak;

Arpa (DLT)- arpa;

Qarg'a (DLT) - qarg'a;

Qir (DLT)- qir,yassi tog' ;

Qil (DLT)- qil,mo'y.Odam va har narsaning mo'yi;

Qimiz (DLT) - qimiz, bu yilqi suti ;

Qin (DLT) – qilich va pichoqlar qini;

Istak (DLT)- istak;so'rash; surishtirish, payida bo'lish, orqasiga tushish,

talab etish;

Arpa (DLT)- arpa;

Qiz (DLT) – qiz;

Qamish (DLT) - qamish;

Uzum (DLT) - uzum;

Til (DLT) - so'z,kalom; til; so'z,lug'at ;

Qush (DLT) – qush,jamlikni bildiradigan turdosh ot;

O'pka (DLT)- o'pka,oq jigar.

3. Davrlararo o'zgarishga uchrab kelayotgan lisoniy qatlam, formal nomutanosiblik:

Iki (DLT)- ikki;

Echku (DLT) - echki;

O'tunch (DLT) - uyaladigan ish;

O'kunch (DLT) - o'kinish ,pushaymon bo'lish. "Ol telim o'kunch o'kundi" (u ko'p pushaymon bo'ldi);

O'tun (DLT) – o'tin (xas-xashak) ;

Iring (DLT) - yiring;

Ermagu (DLT) - erinchoq,yalqov.Maqolda shunday deyiladi:

"Ermaguga bulit juk bolur – yalqovga bulut soyasi bilan ham yuk bo'ladi";

Armag'an (DLT) - safardan foydalanib qaytgan kishining qarindosh – urug'lariga keltirgan sovg'asi ,armug'oni (o'g'uzchada) ;

Ikkiz o'g'lon (DLT) – egizak bola ;

Ko‘b (DLT) - ko‘p ;

Ag‘u (DLT) – zahar,og‘u;

Isriq (DLT) – isiriq ;

Bulit (DLT) – bulut ;

(Qara bulitig‘ jel achar;

Urunch bila el achar - Qora bulut osmonni qoplab olganda uni shamol uchiradi, shuningdek ,hukumat eshigini pora ochadi);

Kirit (DLT) – kalit,qulf kaliti ;

Temur (DLT) – temir ;

Sag‘iz (DLT) - saqich;

Bug‘az (DLT) - bo‘g‘iz,halqum;

Kiziz (DLT) - kigiz,namat;

Ochaq (DLT) - o‘choq .

4. Davrlararo o‘zgarishga uchrab klayotgan lisoniy qatlam,semantik nomutasosiblik:

O‘pka (DLT)- g‘azab; uning shunday aytilishiga sabab g‘azabning o‘pkada paydo bo‘lishidir;

Ekma (DLT)- uyning toqisi;

Almila (DLT)- olma ;

Qiz (DLT) - cho‘ri;

Chit (DLT) - qamish yoki tikandan qilingan uy,chayla;

Tub (DLT) - bug‘doyni suvda qaynatib,arpa xamiri bilan aralashtirilib,bir idishga solinib ,namatga o‘rab ,issiq bir joyga qo‘yiladi,ertasiga yeyiladi;

Tin (DLT) - ruh,jon,nafas . “ Aning tini kesildi- uning joni uzildi “ ;

Sirt (DLT) - quyruq ,dum,soch ; O‘g‘uzlar kichik tepa va vodiylarga ham “ sirt “ deyishgan;

Turq (DLT) – har narsaning uzunligiga aytilgan . “Bir sonu turqu – bir nayza uzunligida “ ;

Ular (DLT) – kaklikning erkagi;

Ko‘rk (DLT) - mo‘yna ,po‘stin;

Baqir (DLT) – mis ; Maqolda shunday kelgan: “Bar baqir joq altun – bor - mis (qadrsiz), yo‘q - oltin “ ;

Uruq (DLT) – arqon.

5. Sifat so‘z turkumida formal mosliklar:

Eski (DLT)- eski;

Ezgu (DLT)- yaxshi, ezgu, chiroyli;

Essiz (DLT) - 1) yuzsiz, uyatsiz, yaxshilikni bilmaydigan odam, bu soʻzda s harfining takrorlanishi mubolagʻa uchun xizmat qiladi; 2) hayf, afsus. Essiz aning jigitligi - hayf uning yoshligiga;

Semiz (DLT) - semiz, har qanday narsaning semizi;

Uzun (DLT) - uzun.

6. Son soʻz turkumida simmetriya va assimetrik birliklarning ifodalanishi:

Uch (DLT) - uch (son). Uch jarmaq – uch tanga ;

Oʻchunch (DLT) – uchinchi;

Iki (DLT) - ikki;

Toʻnch (DLT) – toʻrtinchi;

Beshinch (DLT) - beshinchi;

Ikinch (DLT) - ikkinchi;

Ottuz (DLT) - oʻttiz;

Ellik (DLT) - ellik.

Til sistemasi–til birliklari, kategoriyalari, sathlarining tipik munosabatlaridir. «Til strukturasi bu birliklarning qismlari va sathlari orasidagi munosabatlarni ifodalovchi tushunchadir. Til materialini muayyan belgilarga koʻra tasniflash «Til sistemasi» - til birliklari, kategoriyalari, sathlarining tipik munosabatlaridir. «Til strukturasi» bu birliklarning qismlari va sathlari orasidagi munosabatlarni ifodalovchi tushuncha hisoblanadi. Til tizimi turli darajadagi muayyan murakkablikka ega boʻlgan birliklar va ulardan foydalanish qoidalari yigʻindisidir. Til tizimiga turli qoliplar va sxemalar xos boʻlib, ular asosida turli murakkab birliklar, soʻz birikmalari va jumlar yasalanadi. Til birliklari tuzilishiga koʻra ikki tomonlama birlik - maʼlum mazmun anglatuvchi tovushlar kompleksidan yasalishi yoki ushbu ikki tomonlama birlikning farqini koʻrsatuvchi alohida tovushlardan (fonemadan) iborat boʻlishi mumkin. Tildan aloqa vositasi sifatida foydalanish, yaʼni uni nutq jarayonida ishlatish til elementlaridan axborotni ifodalaydigan va uzatadigan alohida tizimlar yaratishga olib keladi. Nutq jarayonida hosil boʻladigan buiday sistemalar alohida jumlar boʻlib, nutq sistemasi sifatida til birliklaridan tashkil topadi. Til birliklari ham murakkablik darajasi va vazifasiga koʻra farqlanadilar: fonemalar morfema va soʻzlarning talaffuzini hosil qilsalar, morfemalar soʻzlarni hosil qiladi. Soʻzlar esa muayyan qoidalar asosida erkin nutq birliklarini - konkret ibora va jumalarni hosil qiladi. Xulosa qilib aytganda, tilni diaxroniya va sinxroniya aspektida oʻrganish til birliklarini rivojlantiradi. Mahmud Qoshgʻariyning «Devon-ul lugʻatit turk» asari orqali morfologik sath doirasida davrlaro mosliklar, oʻxshashliklar va nomutanosibliklarni izlash, tavsiflash til imkoniyatlarini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abdurahmonov G'., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent, 2008. – B. 528.
2. Abdurahmonov .G' .O'zbek tili fonetikasi tarixidan // O'zbek tili va adabiyoti masalalari, 2-son, - Toshkent, 1962.
3. Abdurahmonov .G'. O'zbek tili fonetikasi tarixidan // O'zbek tili va adabiyoti masalalari , 2-son , Toshkent, 1962 .
4. Abdurahmonov . N. Qadimgi turkiy til. – Toshkent : O'qituvchi , 1988.